

Depolonizacja Ziem Zabrzanych. Koncepcje — mechanizmy decyzyjne — realizacja, t. 1–2, Kielce 2018

Badania historii społeczeństwa polskiego pod panowaniem rosyjskim w wieku XIX mają długą i bogatą tradycję. Refleksje i materiały źródłowe dotyczące tej problematyki znalazły odzwierciedlenie w dwóch publikacjach połączonych w serię zatytułowaną *Depolonizacja Ziem Zabrzanych. Koncepcje — mechanizmy decyzyjne — realizacja*¹. Celem jej była prezentacja i analiza czynników kształtujących rusyfikację terytoriów należących w latach 1864–1868 do guberni zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego: wileńskiej, kowieńskiej, mińskiej, grodzieńskiej, witebskiej, mohylowskiej, podolskiej, wołyńskiej i kijowskiej połączonych w generał-gubernatorstwa wileńskie i kijowskie, określaných także mianem Kraju Północno-Zachodniego i Kraju Południowo-Zachodniego, a także Kraju Zachodniego, obejmującego wszystkie wymienione tereny. Terytoria te określone zostały terminem Ziemie Zabrane. Niesie on ze sobą określony ładunek emocjonalny. W tytule serii użyto określenia „depolonizacja”, co jest próbą zastąpienia terminu „rusyfikacja” używanego w wielu syntezach i monografiach historycznych. Określenie depolonizacja należy uznać za szersze niż dotychczas występujące nazwy nadawane wielu działaniom służącym różnym celom społecznym, połączonych dążeniem do eliminacji poczucia tożsamości narodowej, takim jak: pozbawienie Polaków prawa do rozwoju własnej kultury, języka, pielęgnowania pamięci o przeszłości państwowej, zachowania poczucia odrębności. Nie łączy się ono z żadną kulturą i narodowością, pełniącą rolę czynnika dominującego lub opresyjnego w stosunku do narodu polskiego, widoczną np. w terminach rusyfikacja, lituanizacja itp. Może obejmować działania wielu państw i narodowości skierowane przeciwko Polakom i ich projektom restytucji państwowości oraz zachowania tożsamości politycznej i kulturowej.

Przedmiotem zainteresowania autorów omawianych książek stały się lata 1864–1868, a zatem okres bezpośrednio po upadku powstania styczniowego, czas reakcji władz rosyjskich na to wydarzenie podejmowanych w sferach polityki i gospodarki. Problematyka ta została zaprezentowana zarówno w formie rozważań monograficznych, jak też wyboru i publikacji źródeł ilustrujących proces rusyfikacji, stosowane metody i strategie. Rozważania zawarte w publikacji zostały oparte na szerokiej kwerendzie w archiwach Rosji, Litwy i Ukrainy oraz analizie dorobku historiograficznego w tej dziedzinie. Przeszukany został zasób Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Petersburgu, Państwowego Archiwum Federacji Rosyjskiej w Moskwie, Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojenno-Historycznego w Moskwie, Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Wilnie, Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Ukrainy w Kijowie. Kwerendy objęły m.in. zespoły Ministerstwa Spraw

¹ S. Wiech, *Litwa i Białoruś. Od Murawjowa do Baranowa (1864–1868)*, Kielce 2018, ss. 333 [seria: *Depolonizacja Ziem Zabrzanych. Koncepcje — mechanizmy decyzyjne — realizacja*, t. 1]; J. Legieć, K. Latawiec, *Prawobrzeżna Ukraina. Czasy Annienkowa i Bezaka*, Kielce 2018, ss. 299 [seria: *Depolonizacja Ziem Zabrzanych. Koncepcje — mechanizmy decyzyjne — realizacja*, t. 2].

Wewnętrznych — różne departamenty (Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Sankt Petersburgu, f. 821, 1282, 1284, 1286), Ministerstwa Finansów (Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Sankt Petersburgu, f. 565), Departament Prawny Rządzącego Senatu (Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Sankt Petersburgu, f. 1149), Komitetu Głównego do Spraw Włościańskich (Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Sankt Petersburgu, f. 1180), Komitetu Zachodniego (Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Sankt Petersburgu, f. 1267), Komitetu Ministrów (Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Sankt Petersburgu, f. 1263), Archiwum Michaiła Murawjowa (Archiwum Państwowe Federacji Rosyjskiej w Moskwie, f. 811).

W pierwszym tomie serii, autorstwa Stanisława Wiecha, zawarte zostały zarówno rozważania historiograficzne, jak i teksty źródłowe. Te pierwsze pełnią podwójną rolę: 1) wprowadzenia do treści poszczególnych dokumentów, zawierają zatem wiele elementów źródłoznawczych, 2) refleksji poszerzających stan wiedzy historiograficznej w tej dziedzinie. Pierwsza część liczy 170 stron, druga 135. Część pierwsza zatytułowana została „Litwa i Białoruś w epoce rządów Murawjowa, Kaufmana i Baranowa”. Zawarto w niej rozważania o metodach zarządzania i polityce społecznej generał-gubernatorów wileńskich, a zarazem naczelników Kraju Północno-Zachodniego, którymi w latach 1863–1868 byli: Michaił Murawjow (1/13 V 1863 — kwiecień 1865), Konstantin (von) Kaufman (kwiecień 1865 — październik 1866) i Eduard (von) Baranow (październik 1866 — marzec 1868). W historiografii polskiej znana jest przede wszystkim postać pierwszego z nich. Występuje w wielu podręcznikach, syntezach, monografiach poświęconych historii powstania styczniowego i systemu represji nim spowodowanych. Wizerunek tej postaci namalowany piórem historyków jest zdecydowanie negatywny. Murawjow jest prezentowany jako twórca brutalnej polityki represyjnej. Nadany mu już przez współczesnych przydomek „Wieszatiela”, oznaczający skłonność do wymierzania surowych kar, łącznie z karą śmierci, i traktowanie ich jako najlepszego środka służącego wymuszeniu posłuszeństwa wobec władzy, znajduje potwierdzenie w wielu dokumentach. Kaufman i Baranow są mniej znani. W publikacji można znaleźć ich biografie i charakterystykę działalności na stanowisku generał-gubernatora wileńskiego i naczelnika Kraju Północno-Zachodniego. Choć Murawjow jest dość znany i opisany w różnych kontekstach w literaturze historycznej, to trzeba wskazać na liczne walory, jakie przy opisie tej postaci ma tekst Wiecha. Pierwszym z nich jest oparcie biografii na licznych publikacjach, w tym także źródłowych, poświęconych tej postaci. Autor dokonał zatem analizy i syntezy zawartej w nich wiedzy. Za zaletę tekstu należy również uznać bardzo szczegółową analizę polityki Murawjowa, szeroką charakterystykę jego działalności represyjnej wobec społeczeństwa polskiego na podległym terytorium. Był to m.in. terror przejawiający się częstym wydawaniem wyroków śmierci i publicznym wykonaniem egzekucji, usuwaniem Polaków z urzędów administracji rosyjskiej, stworzeniem systemu „działaczy murawjowskich” składającego się z urzędników administracyjnych, sądowych, policyjnych, oświatowych, wojskowych powiązanych z jego osobą ideowo i służbowo, wykonujących z zaangażowaniem reformy służące wzmocnieniu żywiołu rosyjskiego, system represji finansowych polegający na nakładaniu podatków mających charakter odwetu na społeczeństwie, a głównie na ziemiaństwie (m.in. podatek dziesięcioprocentowy, podatek pięcioprocentowy, podatek jednoprocenowy, podatek na

zakup koni dla oddziałów kozackich, podatek na prowadzenie wycinki lasów wzdłuż torów kolejowych, podatek rekompensacyjny za zniszczone przez powstańców mienie państwowe), duchowieństwie (odbieranie części kwoty z otrzymywanej pensji), kierowane przeciwko ziemiaństwu zawłaszczenia i konfiskaty różnych produktów, m.in. zboża, zmniejszenie polskiego stanu posiadania ziemi, projekty wysiedlenia ziemiaństwa, wprowadzenie systemu reform społecznych służących pozbawieniu ziemiaństwa wpływu na chłopów, ograniczenie roli języka polskiego w przestrzeni publicznej, ograniczenie roli Kościoła katolickiego, rozbudowa pozycji Kościoła prawosławnego, wzmocnienie języka rosyjskiego w systemie oświatowym. Wszystkie te działania wynikały z idei sformułowanej przez Murawjowa w latach 30. XIX w., mówiącej o przywróceniu rosyjskiego charakteru, traktowanemu jako pierwotny, na zarządzanym przez niego terytorium. Cele rusyfikacyjne jego polityki trudno zakwestionować. Wiech zaprezentował je bardzo szeroko i udokumentował licznymi źródłami pochodzenia urzędowego. W świetle zgromadzonych dokumentów widoczne są także brutalne metody działania Murawjowa, w tym stosowanie zasady odpowiedzialności zbiorowej. Polityka represji podejmowanych wobec całej grupy społecznej, ziemiaństwa, mimo różnorodności występujących w niej postaw politycznych, stanowiła jej potwierdzenie. Autor zaprezentował także działalność Komitetu Zachodniego, instytucji, która nie doczekała się szerszej refleksji w polskiej historiografii. Uczestniczyła ona w wypracowywaniu zasadniczych kierunków polityki carskiej wobec społeczeństwa polskiego w Rosji. Wiech przybliżył także sylwetkę kolejnego generał-gubernatora — Kaufmana. Podkreślił, że jego nominacja stanowiła efekt protekcji i wpływów ówczesnego ministra wojny Rosji, Dmitrija Milutina. Kaufman pochodził ze zrusyfikowanej rodziny austriackiej, urodził się w Dęblinie, gdzie jego ojciec pełnił służbę wojskową w armii rosyjskiej i za zasługi w walce z powstaniem listopadowym otrzymał majorat Kobyla w powiecie sieradzkim. Jego kariera wiązała się ze służbą w armii rosyjskiej. Uczestniczył w walkach w Dagestanie i Czecczenii. Był także bliskim współpracownikiem brata M. Murawjowa, Nikołaja Murawjowa-Karskiego, w okresie prowadzenia przez niego wojny kaukaskiej. Wiech wskazał, że Kaufman, podobnie jak M. Murawjow, był zwolennikiem „rosyjskiej cywilizacji”. To przekonanie miało wpływ na jego politykę wobec społeczeństwa polskiego stanowiącą kontynuację działań Murawjowa. W jego instrumentarium politycznym ważną rolę odegrało wzmocnienie pozycji Rosjan na administrowanym przez niego terytorium. Dążył do zmniejszenia polskiego stanu posiadania poprzez projekty m.in. przymusowej sprzedaży majątków polskich należących do osób uczestniczących w powstaniu, niezależnie od konfiskaty majątków ziemian najbardziej obciążonych zarzutami. Za jego zarządu i na skutek jego współdziałania z generał-gubernatorem kijowskim Aleksandrem Bezakiem car Aleksander II wydał ukazy z 10/22 XII 1865 r. o zakazie nabywania majątków przez Polaków w guberniach Kraju Zachodniego, o przymusie sprzedaży Rosjanom w ciągu dwóch lat dóbr przejętych w sekwestr oraz określających zasady obowiązkowej wyprzedaży tych dóbr, korzystne dla Rosjan. Te akty prawne stanowiły świadectwo determinacji władzy w próbie osiągnięcia celu „przywrócenia” rosyjskich korzeni Litwy. Stanowiły także efekt przekonania Kaufmana o szlachcie jako „głównym popleczniku” i „inicjatorze buntu”. Ostatni z prezentowanych generał-gubernatorów, naczelników Kraju Północno-Zachodniego, Eduard Baranow,

jak podkreślił Wiech, uzyskał stanowisko w efekcie osobistego wyboru cara. Pochodził ze szlachty estlandzkiej. Był silnie związany z dworem w Petersburgu. Usiłował pogodzić pobyt w stolicy Cesarstwa ze sprawowaniem władzy w Wilnie. Efektem takiego stanowiska stało się powierzanie wszystkich prac zespołowi urzędników kancelarii generał-gubernatora. Rola Baranowa, jak wskazał autor na podstawie wykorzystanych przekazów źródłowych, ograniczała się bardzo często do złożenia podpisu pod dokumentem. Taka sytuacja prowadziła do składania licznych skarg na taki sposób pełnienia funkcji urzędniczej.

Obok zaprezentowanych rozważań w publikacji zamieszczono różne typy źródeł pochodzenia urzędowego. Znalazło się wśród nich 14 dokumentów dotyczących Murawjowa i jego systemu administrowania, siedem Kaufmana i trzy Baranowa. Wszystkie dokumenty opublikowano w języku rosyjskim, a przypisy sporządzono w języku polskim.

W pierwszej grupie znalazły się różne dokumenty. Były wśród nich notatki-memoriały Murawjowa, wykazy ściągłości podatków, okólniki i raporty. Publikację dokumentów otwierają dwie notatki Murawjowa z 1831 r. Zawarte w nich zostały poglądy na zasadnicze kwestie związane z rusyfikacją terytoriów guberni rosyjskich należących przed 1795 r. do Rzeczypospolitej. Pierwsza z nich zatytułowana została „O moralnym położeniu guberni mohylewskiej i sposobach zbliżenia jej z Cesarstwem Rosyjskim”, druga „O utworzeniu odpowiednich instytucji obywatelskich w guberniach od Polski przywróconych i zlikwidowaniu podwalin najbardziej służących wyobcowaniu tych guberni od Rosji”. To teksty opublikowane w rosyjskim czasopiśmie historycznym „Russkij archiw” w 1885 r. Zawierały one program wzmocnienia pozycji Cerkwi prawosławnej, osłabienia społecznej roli Kościoła katolickiego, oświaty i kultury polskiej. Kolejne dwa dokumenty dotyczą kwestii podatkowych. To wykazy podatków pobieranych w guberniach wileńskiej, grodzieńskiej (autor używa określenia grodzieńska, w licznych tekstach języka polskiego występuje jednak nazwa grodzieńska), kowieńskiej, mińskiej, witebskiej i mohylewskiej (1865) oraz rejestr ściągłości podatków w Kraju Północnozachodnim. Te dane statystyczne pochodzą z Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Petersburgu (f. 565, op. 1). Wydawca nie zaznaczył ich formy kancelaryjnej, czy był to oryginały, czy kopie, nie poinformował także, czy występowały w postaci rękopisu, czy też druku. Kolejna grupa dokumentów to okólniki Murawjowa z lat 1863–1865. Jest ich sześć. Dotyczą zakazu zawierania małżeństw przez urzędników rosyjskich z guberni zachodnich z osobami wyznania innego niż prawosławne, kar za upowszechnianie i nauczanie z polskich kalendarzy i katechizmów, zakazie sprzedaży polskich elementarzy i podręczników, zamykania polskich bibliotek i otwierania ich w przyszłości, zakazie przyjmowania na służbę przez księży osób wyznania prawosławnego, przyjmowaniu kandydatów do seminariów duchownych wyłącznie za zgodą generał-gubernatora. Dokumenty te ilustrują zasadnicze kierunki postępowania Murawjowa, zwłaszcza jego dążenie do eliminacji kultury, oświaty i Kościoła katolickiego z życia społecznego guberni zachodnich. Większość okólników została opublikowana na podstawie cyrkularza przechowywanego w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Petersburgu (RGIA, f. 1284, op. 189). Pierwszy z okólników miał klauzulę „poufne” i pochodzi z Państwowego Archiwum Federacji Rosyjskiej (GARF, f. 109, op. 2) w Moskwie. Ta seria źródeł została zamknięta dwoma raportami Murawjowa zawierającymi własne

podsumowanie prowadzonej działalności. Złożony osobiście carowi Aleksandrowi II w 1865 r. raport z zarządzania Krajem Północno-Zachodnim doczekał się wcześniejszych publikacji. Był znany jako urzędowy druk okolicznościowy. Opublikowano go w „Russkoj starinie”. Wydawca dotarł do wersji przechowywanej w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej (GARF).

Kolejna seria źródeł dotyczy K. Kaufmana. Otwierają ją przemówienia generał-gubernatora do pośredników pokoju, duchowieństwa i szlachty z powiatów: poniewieskiego, szawelskiego i rosieńskiego, ogłoszone w latach 1865 i 1866. Stanowią one przedruki z publikowanej relacji z objazdu tych terytoriów przez zwierzchnika administracji. Za jedno z mało znanych źródeł uznać należy list Kaufmana jako generał-gubernatora wileńskiego do Aleksandra Bezaka, generał-gubernatora kijowskiego, dotyczący uzgadniania zasad powadzenia polityki represji wobec społeczeństwa polskiego. Miał on charakter poufny. Pochodzi z zasobu Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Ukrainy w Kijowie (f. 442, op. 815). Wydawca nie zaznaczył, czy opierał się na oryginalne, czy kopii listu. Uznać należy, że ze względu na treść miał on charakter memoriału politycznego. Podobnie jak w przypadku Murawjowa opublikowane zostały okólniki Kaufmana z lat 1865–1866 skierowane przeciwko społeczeństwu i kulturze polskiej. Zawierały one nakaz nauczania w seminariach duchownych wszystkich przedmiotów w językach rosyjskim i łacińskim, niedopuszczenia języka polskiego do nauczania w seminariach oraz w ćwiczeniach praktycznych, zakaz organizowania procesji religijnych w miastach poza kościołami, we wsiach procesje mogły być organizowane jedynie wewnątrz ogrodzeń kościelnych, zasady nakładania kar za używanie języka polskiego i prowadzenie „propagandy polskiej”. Pochodziły one, podobnie jak w przypadku Murawjowa, z cyrkularza przechowywanego w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym (f. 1284, op. 189).

Dla okresu sprawowania funkcji generał-gubernatora wileńskiego przez E. Baranowa, opublikowane zostały trzy dokumenty. Dwa z nich to okólniki z 1867 r. dotyczące zakazu noszenia odkrytej hostii ulicami miast i wsi. Pochodzą one, podobnie jak okólniki poprzedników, z zasobu Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego. Dokumentem kończącym zbiór jest notatka ministra spraw wewnętrznych Rosji Piotra Wałujewa sporządzona dla cara, zawierająca krytyczne stanowisko wobec polityki generał-gubernatorów. Pochodzi z zasobu Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego (f. 908, op. 1). Jest to nieznaną szerzej dokument, który wcześniej nie był publikowany. Zawiera odmienną wizję polityki społecznej od uprawianej przez generał-gubernatorów, a szczególnie Murawjowa.

Tom drugi serii, autorstwa Jacka Legiecia i Krzysztofa Latawca, ma konstrukcję zbliżoną do formuły tomu pierwszego. Składa się z dwóch części. W pierwszej z nich zawarto rozważania wzbogacające wiedzę o epoce, a także mające charakter źródłoznawczy, w drugiej znalazły się teksty źródłowe — raporty generał-gubernatorów kijowskich. Pierwsza część liczy 126 stron, a teksty źródłowe 155 stron. Część pierwsza rozpoczyna się charakterystyką sytuacji społecznej na terytorium generał-gubernatorstwa kijowskiego przed wybuchem powstania styczniowego. Autorzy odnieśli się w niej do tez zawartych w publikacji Daniela Beauvois *Walka o ziemię*, słusznie podkreślając, że została ona podporządkowana ukazaniu konfliktu etnicznego i gospodarczego pomiędzy polskim

ziemiaństwem a rusińskim (ukraińskim) chłopstwem i wskazując, słusznie, że taka narracja nie odzwierciedla wszystkich czynników wpływających na wzajemne relacje pomiędzy nimi. Historyk francuski nie dokonał analizy wpływu, jaki miała aktywna polityka rosyjska. Uzasadnione jest przypomnienie autorów o konieczności uwzględnienia także roli Rosji, jako administratora tych terenów, w kształtowaniu relacji społecznych. Polityka państwowa miała na nie zasadniczy wpływ.

W pierwszej części tomu drugiego zaprezentowano sylwetki polityków sprawujących funkcje generał-gubernatora kijowskiego, Nikołaja Annienkowa (1862–1865) i Aleksandra Bezaka (1865–1868). Pierwszy był protegowanym ministra spraw wewnętrznych Piotra Wałujewa, a w początkowym okresie swoich rządów, również przez ministra wojny Dmitrija Milutina. Pochodził ze starej rodziny szlacheckiej. Był związany z liberalnymi kręgami Rosji. Jak podkreślili autorzy, jego polityka wobec uczestników powstania była bardzo ostrożna. Nie był zwolennikiem systemu rozbudowanych represji. To odróżniało go od Murawjowa. Autorzy wskazali na dwa argumenty, które stosował Annienkow uzasadniając swoją politykę wobec społeczeństwa polskiego. Pierwszym był niewielki zasięg ruchu powstańczego na terytoriach generał-gubernatorstwa, drugim — obawa przed interwencją państw Europy Zachodniej. Taka postawa stała się przyczyną dymisji. Jego następcą na stanowisku Aleksandr Bezak był wyznania luterskiego. Wywodził się z rodziny urzędniczej zawdzięczającej liczne awanse dynastii Romanowów. Bezak był zwolennikiem stosowania represji wobec społeczeństwa polskiego, a szczególnie ziemiaństwa. Dążył do ścisłego współdziałania z generał-gubernatorem Wilna. Na wyróżnienie w omawianej publikacji zasługuje przybliżenie sylwetek generał-gubernatorów kijowskich w latach 1862–1868, ukazanie ich biografii i charakterystyka prowadzonych działań. Autorzy podkreślili przy tym, że niezbędne są dalsze poszukiwania źródłowe i analizy służące wyjaśnieniu przyczyn polonofobii Bezaka. Wskazali, że aktualny stan wiedzy historycznej nie pozwala na zbudowanie dobrze udokumentowanych tez w tej kwestii. Podkreślić należy dążenie autorów do analizy mechanizmów decyzyjnych kształtujących politykę cara wobec społeczeństwa polskiego. W omawianej publikacji na wyróżnienie zasługuje ukazanie różnych stanowisk wśród członków rosyjskiej Rady Ministrów wobec problemów polskich, w tym sytuacji w guberniach zachodnich. Autorzy ukazali dwa rywalizujące ze sobą środowiska ideowe. Pierwszy był skupiony wokół wspomnianego ministra spraw wewnętrznych Rosji Piotra Wałujewa, uważanego za przywódcę „liberałów”, „kosmopolitów”, oskarżanego o „brak rosyjskiego ducha” i „rosyjskich uczuć”. Należał do grona przeciwników polityki represyjnej wobec uczestników powstania. W gronie wspierających go osób znajdowali się szef korpusu żandarmów Wasilij Dołgorukow, generał-gubernator Petersburga Aleksander Suworow, minister sprawiedliwości — Dmitrij Zamiatnin, minister oświecenia publicznego Aleksander Gołowin, minister finansów Michał von Reutern. Krąg przeciwników ideowych tworzyli ministrowie określani mianem „patriotów”, w tym: minister dóbr państwowych Aleksander Zielonij i minister wojny Dmitrij Milutin. Do tego kręgu zaliczyć trzeba także Nikołaja Milutina, twórcę programu reform społecznych polegających na nadaniu wolności osobistej chłopom, przyznaniu ziemi wspólnocie gminnej, stworzeniu samorządu chłopskiego. W obozie „patriotów”, jak podkreślili autorzy, znalazły się zarówno osoby o poglądach

ultraprawosławnych, dążące do niszczenia wszystkiego, co obce, jak i zwolennicy radykalnych przemian społecznych. Była to grupa wewnętrznie zróżnicowana, pełna sprzeczności ideowych, uzyskująca jedność w dążeniu do działań skierowanych przeciwko społeczeństwu polskiemu.

W części pierwszej omówiono różne aspekty „walki o ziemię”, jak konfiskaty, podatek procentowy i inne obciążenia fiskalne, wzmocnienie rosyjskiej własności ziemskiej, skutki wspomnianego już przy okazji omawiania tomu pierwszego ukazu z 10/22 XII 1865 r. zakazującego Polakom m.in. zakupu ziem skonfiskowanych i przymusowego wykupu ziem przejętych w sekwestr za udział w powstaniu styczniowym. Wskazano także na ogólny bilans tej polityki widoczny w zwiększeniu posiadania ziem przez osoby nie będące Polakami. Omówiono też różne aspekty kwestii chłopskiej i drobnej szlachty, politykę wobec Kościoła katolickiego i Cerkwi, usuwanie Polaków z urzędów w administracji rosyjskiej oraz dążenie do ograniczenia rozwoju kultury i oświaty polskiej na terenie generał-gubernatorstwa kijowskiego. Autorzy dokonali też podsumowania rządów Annienkowa i Bezaka w generał-gubernatorstwie kijowskim. Wskazali na działania drugiego z nich jako systemu zarządzania społeczeństwem, który przyczynił się do stworzenia solidnych podwalin pod depolonizację tych terytoriów.

W części drugiej wydane zostały notatka urzędowa Annienkowa (1863), złożone przez niego sprawozdanie z zarządzania generał-gubernatorstwem w latach 1863–1864 i cztery sprawozdania Aleksandra Bezaka z lat 1865–1867. Pięć dokumentów pochodzi ze zbiorów Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Petersburgu (f. 1282, op. 2; f. 1267, op. 1; f. 1263, op. 1), jeden z zasobu Państwowego Archiwum Federacji Rosyjskiej w Moskwie (f. 109, op. 2a). Wydawcy precyzyjnie określili formę kancelaryjną wskazując, czy opierali się na oryginałach, czy kopiach, oraz postać tekstu informując, że mieli do dyspozycji rękopisy. Teksty te nie były wcześniej publikowane. Dotyczą wielu zagadnień społecznych, m.in. kwestii chłopskiej, administrowania terenami generał-gubernatorstwa, w tym działania podejmowane w kierunku usunięcia Polaków z pracy w administracji, zmniejszenie roli Kościoła katolickiego i wzmocnienia Cerkwi, rozwoju sieci dróg, telegrafów (a zatem strategicznych dziedzin z punktu widzenia kontroli terytorium), roli i położenia społeczności żydowskiej. W raportach oddano także adnotacje cara Aleksandra II znajdujące się na rękopisach raportów. Źródła zostały wydane w języku rosyjskim z polskim komentarzem.

Publikację zrealizowano w ramach programu Opus 7 Narodowego Centrum Nauki. Stanowi ona znaczące wzbogacenie wiedzy o społeczeństwie polskim zamieszkującym ziemie zachodnich guberni Cesarstwa Rosyjskiego w latach 1863–1868 oraz powiększenie bazy źródłowej dotyczącej tej problematyki. W celu pełniejszej ich recepcji w polskim środowisku naukowym pożyteczne byłoby dokonanie ich tłumaczenia na język polski.

Alicja Kulecka

<https://orcid.org/0000-0002-5802-0018>

Uniwersytet Warszawski, Warszawa